

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ "ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ"
ФИЛИАЛ - СМОЛЯН**

СТУДЕНТСКА НАУЧНА СЕСИЯ

**2005
СМОЛЯН**

ЕПИГРАФСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА РЕЛИГИОЗНИЯ ЖИВОТ В РАЦИАРИЯ ПРЕЗ РИМСКАТА ЕПОХА

Йордан Ал. Илиев

III к., История и география

Научен ръководител: проф. д.и.н. Маргарита Тачева

Възникнал в началото на I в. сл. Хр. като крайлагерно селище, след получаването на колониален статут от император Траян (98-117 г.), римският град Рациария става най-значителното селище в източната част на провинция Moesia Superior. Именно поради това той се превръща в обект на изследване в голям брой проучвания както от български, така и от чужди автори (вж. посл. *Динчев 2002*, 16 сл. с лит.). Характерна черта за всички тях обаче е, че в техните публикации, поради липсата на достатъчно данни, фигурира една обща представа за религиозния живот, като в повечето случаи само са изброени засвидетелстваните култове. Освен това тези изследвания вече се смятат за остарели – последното от тях е от преди близо четвърт век.

Въз основа на тези съображения в следващите редове е направен опит да се представят почитаните в този град богове въз основа на публикуваните епиграфски и археологически паметници. Тази задача донякъде се улеснява както от някои по-стари публикации, където са обобщени наличните до написването им данни, така и от някои по-нови публикации, представящи новооткрити паметници и отделни страни на религиозния живот.

Основните извори, които са на разположение днес, се обединяват в две групи: епиграфски свидетелства, най-многобройни през II до началото на III в. и анепиграфски паметници, включващи различните изображения на божествата. Определящо важна е ролята на първите, които позволяват зас-

видетелстваните култове да бъдат разгледани в три групи:

- ❖ Широко разпространени в Империята гръко-римски богове;
- ❖ Източни култове;
- ❖ Рядко срещани божества.

В самостоятелна група са обособени и някои паметници, които могат да се определят като местни култове, въпреки че в надписите трудно може да се открие население с тракийски произход.

При представянето на боговете в отделните групи, където позволява наличната информация, е използвана предложената от проф. М. Тачева (*Тачева 1982*) и възприета в историографията схема, съгласно която в началото са представени накратко известните паметници, разделени в две групи, според мястото на тяхното откриване. При интерпретацията се обръща внимание на историографията за дадения бог, в случая – за неговия култ в разглеждания ареал; след това се разглеждат епиграфските паметници и засвидетелстваните в тях имена и епитети на бога, следва характеристика на археологическите паметници, обобщение на данните за разпространението и хронологията на култа. По-нататък се изяснява социалният и етнически произход на посветителите, а в заключение е предположена възможна локализация на светилищата.

В пространствено отношение настоящата работа обхваща известните на автора епиграфски и археологически данни от Рациария и нейната територия. Под територия се разбира принадлежащата към града област, която според Б. Геров (1953, 69 сл.) е била със значителни размери – северната и източната ѝ граници са и граници на провинция Горна Мизия, съответно р. Дунав и р. Цибрица, като по-късно (136 г.) последната е преместена на запад от *Almus* (вж. *Тачева 2004*, 41). Предполага се, че южната граница е била Стара планина, а западната вероятно е обхващала и средното течение на р. Тимок (*Героу 1953*, 70).

НАДПИСИ И ИЗОБРАЖЕНИЯ

А. От Рациария

1. Гръко-римски богове

1. Надпис върху мраморна колона, открита при разкопки в м. “Калето” през 1959 г.: **I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO) / C(AIUS) IULIUS / - - -** Датира се към II в. Публикувана е от *Велков, Атанасова 1967*, 147 сл., № 3.

2. Надпис вероятно от II в.: **I. [O.] M. L. POPILIUS HERMES V. S. L. M.** Вж. *Героу 1953*, 368, № 194.

3. Надпис от II в.: **[I.] O. M. SEX. VAL. BENIG(NUS) AUG. COL. RAT. V. S. L. M.** Вж. *Героу 1953*, 369, № 197.

4. Надпис от II в.: **I. O. M. (ET) / CERERI / AUG(USTAE) / SAC(RUM) P. AEL(IUS) MA(RTINUS).** Вж. *CIL*, III, 8085; *Добруски 1890*, 25 сл.; *Героу 1953*, 369, № 198

5. Пиластър от варовик от времето на Северите: **LE [- - -] / NO / I(OVIS) O(PTIMI) M(AXIMI) / AUR(ELIUS) SURI^SANUS EX VO/ TO RENOV/AVIT.** Височина на буквите 0,04-0,06 м. Вж. *CIL*, III, 6290 (8084); *Героу 1953*, 370, № 222. *Велков, Атанасова 1967*, 148 сл., № 4.

6. Бронзова статуйка на **Зевс** – вис. 0,044 м. Краката и лакетната част на дясната ръка са отчупени. Богът е представен брадат, изправен, с къс химатион. Вж. *Иванов 1950*, 327 сл., обр. 261.,

7. Бронзова апликация – изображение на **Юпитер Амон**. В кръгла рамка е представена маска на Юпитер Амон. Издателите и я свързват с времето на Марк Аврелий. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 51:

8. Ара от варовик от втората четвърт на II в.: **HERCULI / INVICTO / L(UCIUS) TETT(IUS) FON/TEIANUS V(OTUM) S(OLVIT).** Височината на буквите в първите три реда 0,05 м, в последния ред – 0,035 м. Вж. *Велков, Атанасова 1967*, 146 сл., № 2.

9. Мраморна статуя на **Херакъл** от доброкачествен мрамор. Височина 41 см, постамент 25/30 см. Вж. *Тодоров 1961*, 41 сл.; *Атанасова 1964*, 27 сл.; *Атанасова-Георгиева, Митова-*

Джонова 1985, 105 сл.

10. Фрагмент от варовикова статуя на **Херакъл**. Датира се към втората половина на II в. Не може да се каже със сигурност дали представлява божество или обожествен император. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 113.*

11. Бронзова статуйка на **Херакъл**, вис. 0,08 м. Вж. *Najdenova 1987, 20; Найденова 1987, 28.*

12. Надпис от II в.: **DITIPATRIET[P]ROSER/PINAE REG[I]N(AE) / Q. SAB(INIUS) VITAL(IS) PR(IMUS) AUGUS/TALIUM**. Вж. *CIL, III, 12646 (8081); Добруски 1890, 25; Геров 1953, № 221.*

13. Архитрав с украшения от волски глави, гирлянди и др., с надпис: **[ADI]AVENICI PA[RTNICI]**. Вж. *Кърджиев 1927, 120 сл.; Герасимова-Томова, Атанасова 1978, 124.*

14. Бронзова статуйка на **Венера** с диадема в косата, вис. 19 см. Вж. *Филов 1914, 284, № 2, обр. 256.*

15. Бронзова статуйка-апликация върху поставка, вероятно **Венера**, вис. 11,4 см. Вж. *Филов 1914, 284, № 3, обр. 257.*

16. Бронзова статуетка на **Афродита/Венера Пудика** върху постамент с профилирани рамки, апликирана към затваряч на брава. Вис. 9,5 см. Отнася се към средата на II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 62.*

17. Бронзов затваряч на врата – **Афродита/Венера Анадиомене**, вис. 11,3 см. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 64.*

18. Бронзов затваряч, представляващ **Афродита/Венера Анадиомене**. Вж. *Мънзова 1963, 19 сл.*

19. Бронзова статуетка на **Хермес/Меркурий**, вис. 7,5 см. Отнася се към I-II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 80.*

20. Бронзова статуетка на **Хермес**, вис. 7 см. Отнася се най-късно към края на II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 84.*

21. Мраморен фрагмент, представящ **Хермес Дионисофор**. Вис. 25 см. Вж. *Найденова 1988, 24 сл.*

22. Апликация в нисък релеф от посребрен бронз, пред-

ставяща **Марс Ултор**. Вис. 17 см, шир. 6 см. Отнася се към II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 86.

23. Глинен бюст на **Атина** с шлем на главата. Вж. *Велков 1932*, 304.

24. Мраморна глава на бог **Дионис/Бакхус**, с брада. Вж. *Кърджиев 1927*, 124.

25. Фрагментарно запазена мраморна статуарна група на **Дионис/Бакхус** с пантера, вис. 34 см, с поставката 42 см. Датира се към II-III в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 88.

26. Мраморен торс на **Дионис**, вис. 22 см. Издателите му го отнасят към времето на Хадриан, след пътуването му в Египет. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 92.

27. Мраморен торс на **почиващ Дионис**, вис. 35 см. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 94.

28. Бронзов бюст на **Силен**, вис. 5 см. От средата на II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 97.

29. Три бронзови апликации на **Пан**, вис. 5,2 см. От времето на Марк Аврелий (161-180 г.). Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 100.

30. **Дионисиева група** от бял ситнозърнест мрамор, вис. с поставката 24,5 см, без нея 19,5 см. Отнася се към II в. Вж. *Филов 1913*, 30 сл., обр. 25.

31. Бронзова статуйка на **Сатир**, вис. 22 см. Авторът предполага, че е украсявала колесница. Вж. *Кърджиев 1927*, 127.

II. Източни култове

1. Надпис от втората половина на II в.: **I. O. M. D. / PRO SALUTE TITI IULI / OPTATI ^f CIRCITORIS P. P. / L. LICINIUS / TERMINALIS / V. S. [L. M.]**. Вж. *Sasel 1984; Тачева 2000*, 89 сл., бел. 9.

2. Надпис на **I. O. M. DO- - / PRO SALUTE - - - / LSEANT / AUGG - - - / P .. - ...** Вж. *Велков 1922*, 245.

3. Надпис от II в.: **[SO]LI INVICTO MITHRAE M. [C]OCCEIUS [V]ALENS DEC. AU[GU]S[T.] COL. PRO [SALUTE S]UA ET POLITT[AE**

CO]NIUG. ET SOCCEIORUM FILIOR. V. S. Вж. Геров 1953, № 196.

4. Варовикова оброчна плочка на **Митра**, отгоре отчупена. Представена е тауроктонията. Датира се към II-III в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 121.

5. Глава от варовикова статуя на **Митра**, с фригийска шапка. Главата е висока 16 см. Вж. *Велков 1926*, 137, обр. 192.

6. Фрагмент от мраморен архитрав, с двоен профил. Вис. на буквите 0,08 м. По тях се забелязва следа от червена боя. Датира се към средата на II в. Предложено е допълване на надписа като: [- - MATRI]DEUM AU[GUSTAE - - -]. Вж. *Велков, Атанасова 1967*, 153 сл., № 9.

7. Глава от мраморна статуя на **Кибела**/Реа-Опс, вис. 33 см. Датира се към времето на Флавиите (69-96 г.). Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 128.

8. Бронзова статуетка, представена е **Изида Термутис** с Нефтис. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 123.

9. Бронзова статуетка на **Фортуна-Изис**, вис. 7 см. От II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 125.

III. Рядко срещани божества

1. Фрагмент от мраморен жертвеник: PALI SANCT[O?] / PASTORALI / C(AIUS) IUL(IUS) VALEN[S] / DEC(URIO) COL(ONIAE) [RAT(IARIAE)]. Вис. на буквите 0,035 м. Датира се към II в. Вж. *Кацаров 1913*, 181 сл., № 2; *Kazarow 1913*, 195 sq.

2. Ара от варовик: DEO POROBONO / VALERIA NIGELLA / PRO SE ET SUOS / EX VOTO POS(UIT). Висока е 0,65 м, широка 0,44 м. Вис. на буквите 0,05 м. Датира се към втората половина на II в. Вж. *Велков, Атанасова 1967*, 144 сл., № 1.

IV. Местни култове

1. Мраморна оброчна плочка, вис. 30 см., шир. 31 см. Представени са Зевс Сбелсурдиос (Йовис Велсурди) и Хера върху колесница. Има и надпис: CAISE EX VOTO POSUIT. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 50.

2. Мраморна плочка, вис. 18 см., шир. 30 см., деб. 2 см.

Представено е изображение на дунавските конници. Вж. *Добруски 1907*, 144, № 200, фиг. 119.

3. Фрагмент от мраморна плочка, вис. 8,5 см., шир. 10, 5 см. Също е представено изображение на дунавските конници. Вж. *Добруски 1907*, 144, № 201, фиг. 120.

4. Изображение на тракийския конник върху саркофаг. Вж. *Филов 1910*, 8 сл., обр. 3-4.

5. Изображение на тракийския конник върху саркофаг. Вж. *Атанасова 1972*, 148, обр. 10.

Б. От територията

1. Гръко-римски богове

1. **МОКРЕШ, ЛОМСКО.** Колона от мек варовик с квадратно поле и надпис: **I. O. M. / IUL. ING. / DEC. COL.** Датира се към II в. Вж. *Велков 1925*, 211, № 4; *Гергов 1953*, № 232.

2. **МОКРЕШ, ЛОМСКО.** Колона от варовик – от началото на III в., вис. на буквите 6,0-7,5 см: **I. O. M. / PRO SALUTE / D. N. AN[T]ON[I]/NI IMP. AUG. / HRMDO / (BIAP?)**. Вж. *Велков 1925*, 210, № 1; *Гергов 1953*, № 231.

3. **МОКРЕШ, ЛОМСКО.** Мраморна колона, отдолу отчупена. Височината на буквите е 6 см.: **I. O. M. / PR[O SALUTE] - - -**. Вж. *Велков 1925*, 211, № 2.

4. **МОКРЕШ, ЛОМСКО.** Фрагмент от мраморна колона. Височина на буквите 4,5 и 3, 8 см.: **I. O. [M.] / I V P P C - - -**. Вж. *Велков 1925*, 211, № 3.

5. **ЯСЕН, ВИДИНСКО.** Модел на жертвеник от варовик с формата на паралелепипед с профилирани рамки. Височина 16 см, шир. 8 см, деб. 6 см. Предполага се, че на лицевата страна е изобразен **Зевс/Юпитер**. Изображението е представено само контурно. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 59.

6. **ДЪРЖАНИЦА, ВИДИНСКО.** Орел от едрозърнест пясъчник, висок 26 см. Твърди се, че той е елемент от голяма скулптурна композиция, разположена вляво от него. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 52.

7. **БЯЛА, БЕЛОГРАДЧИШКО.** Надпис от времето на Каракала: **(H)ERCULI INVICTO / AUR. (H)ERODES / ET IUL. SUPTE. R. / PRO S(ALUTE) COLLEGI** ⁵ [РЕС. S]UA М. Р. Вж. *Дякович 1904*, 34; *Геров 1953*, № 241.

8. **БЯЛА, БЕЛОГРАДЧИШКО.** Надпис от времето на Каракала: **HERCULI INVICTO PRO S. D. N. AUG. AUR. (H)ERODES PRO S. SUA ET SUORUM EX VISO P.** Вж. *CIL*, III, 8082; *Геров 1953*, № 242.

9. **БОНОНИЯ.** Бронзова статуйка на **Херакъл**. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 108.

10. **БОНОНИЯ.** Бронзова статуйка на **Херакъл**, вис. 16 см. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 110.

11. **БОНОНИЯ.** Бронзова статуйка на **Херакъл** с Антей. Вж. *Найденова 1987*, 28.

12. **ВИДИНСКО.** Варовиков торс на **Херакъл**, вис. 22 см. Датира се към II-III в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 110.

13. **ВИДИНСКО.** Бронзова статуйка на **Херкулес**, висока 7, 8 см. Според автора не е сигурно дали произлиза от с. Арчар. Вж. *Филов 1911*, 272, № 4, обр. 6.

14. **ВИДИНСКО.** Бронзова статуйка на **Херакъл** с неизвестен размер. Вж. *Дякович 1904*, 35, № 7.

15. **БЕЛОТИНЦИ, БЕЛОГРАДЧИШКО.** Надпис от втората половина на II в.: **C[E]R[E]RI SACRUM / DIONYSIUS SERAPIACI AUG. N. / DISP(ENSATORIS) VIK(ARIUS) / V. S. L. M.** Вж. *Kalinka 1906*, № 181; *Геров 1953*, № 226.

16. **БЯЛА, БЕЛОГРАДЧИШКО.** Надпис от III в.: **DIAN(A)E REG(INAE) IUL. ROMANIO ET AUR. CONSTANS PRO S. SUA V. P.** Вж. *Danoff 1938*, 100, № 1; *Геров 1953*, № 240.

17. **БОНОНИЯ.** Бронзова статуетка **Афродита/Венера Анадиомене**, вис. 12 см. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 64.

18. **ЯСЕН, ВИДИНСКО.** Мраморна композиция представляваща **Афродита/Венера Пудика и Ерос**, вис. 37 см. Отнася се към III в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985*, 67.

19. **КУЛА, ВИДИНСКО.** Бронзова статуетка на **Афродита/Венера** с кестос, вис. 13 см. Датира се към средата на II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 72.*

20. **ДЪРЖАНИЦА, ВИДИНСКО.** Бронзова статуетка на **Афродита/Венера Пудика**, вис. 11 см, височина на постаментата 2 см. Отнася се към I-II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 67.*

21. **ТОПОЛОВЕЦ, ЛОМСКО.** Бронзова статуетка на **Афродита/Венера**, вис. 9 см. Датира се към първата половина на II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 70.*

22. **ВИДИНСКО.** Бронзова статуйка, представляваща **Афродита/Венера** връзваща сандала си, вис. 15 см. Определя се като единствен представител на този иконографски тип у нас. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 74.*

23. **ТОПОЛОВЕЦ, ЛОМСКО.** Бронзов торс на **Хермес/Меркурий**, вис. 84 см. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 80.*

24. **СЛАНА БАРА, ВИДИНСКО.** Бронзово изображение на **Дионис** за декорация на канделабър, вис. 21 см. Датира се към I-II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 90.*

25. **СЛАНА БАРА, ВИДИНСКО.** Фрагмент от бронзов бюст на **Дионис/Бакх**, вис. 6,2 см. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 96.*

26. **ВИДИНСКО.** Мраморна статуарна група с изображение на **Сатир**, вис. 20 см. От III в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 99.*

II. Източни култове

1. **ЯСЕН, ВИДИНСКО.** Надпис от III в.: **I. O. M. DOL(ICHE)NO) AUR. BASSUS SAC(ERDOS) SERVUS EIUS.** Вж. *Kazarow 1932, 172, № 2; Геров 1953, № 206.*

2. **ЯСЕН, ВИДИНСКО.** Надпис от III в.: **I. O. M. DOL(ICHE)NO) AUR. BASSUS SAC(ERDOS) SERVUS EIUS.** Вж. *Kazarow 1932, 172, № 3; Геров 1953, № 207.*

3. **ЯСЕН, ВИДИНСКО.** Мраморна статуетка, представляваща **Юпитер Долихен**, вис. 34 см. Датира се към II-III в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 52.*

4. **ЯСЕН, ВИДИНСКО.** Бронзова плочка, на която е изобразен **Юпитер Долихен**. Вж. *Merlat, P. Repertoire des inscriptions et monuments figures du culte de Jupiter Dolichenus. Paris-Rennes, 1951, № 50, tab. III, 5 – цит. според Тачева 1982, 363, б. 12:*

5. **БЯЛА, БЕЛОГРАДЧИШКО.** Надпис от времето на Каракала: **I. O. M. D(OLICHENO?) / PRO S. IMP. / D. N. M. AUR. / ANTONINI PI^S FELICIS AUG./ SAC. PESTA ET FLA/VIUS C V GAQUE / POS.** Вж. *CIL, III, 145021; Дякович 1904, 33 сл.; Геров 1953, № 207.*

6. **ЯСЕН, ВИДИНСКО.** Оброчна плочка на **Митра**, представляваща тауроктонията. Вис. 29 см, шир. 23 см. От II-III в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 120.*

7. **ВИДИН.** Мраморна оброчна плочка на **Митра**, представляваща тауроктонията. Вис. 25 см., шир. 24 см. От II-III в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 118.*

8. **ВИДИНСКО.** Варовиков барелеф на **Митра**. Представя същата сцена. Вис. 22 см. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 122.*

9. **ПОДГОРЕЦ, ВИДИНСКО.** Бронзова статуетка на **Приап**, вис. 8 см. Датира се към средата на II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 101.*

10. **ТОПОЛОВЕЦ, ВИДИНСКО.** Статуетка **Тюхе/Фортуна Изис** от бронз, вис. 17 см. От II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 125.*

III. Рядко срещани божества

Не са известни.

IV. Местни култове

1. **НЕГОВАНОВЦИ, ВИДИНСКО.** Фигурка на тракийски конник от бронз, вис. 13 см. Датира се към II-III в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 114.*

2. **КРАЧИМИР, БЕЛОГРАДЧИШКО.** Мраморна оброчна плочка с изображение на тракийски конник. Датира се най-рано към кр. на II в. Вж. *Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 116.*

Интерпретация

I. Гръко-римски богове

Както се вижда, най-многобройни са посвещенията на главния бог в римския пантеон – Iuppiter Optimus Maximus. Най-ранните се отнасят към II в. (AI, № 1-4), като в един от тях богът е в синкретизъм с Церера Августа (AI, № 4). Само в още един паметник Юпитер е представен в синкретизъм с друг бог – Амон (AI, № 7). По времето на Северите е направен само надписът на Aur(elius) Surianus (AI, № 5). Всички останали надписи са открити на известно разстояние от града, а при дн. с. Мокреш, Ломско, е имало и светилище на Юпитер, в което са открити фрагментарни надписи върху колони (BI, № 1-4). От Рациария произлиза и една мраморна оброчна плочка посветена на Зевс Сбелсурдиос/Йовис Велсурди (за нея вж. по-долу).

При сега наличните данни е трудно да се определи етническият произход на посветителите – повечето от тях са с типично римски имена. Като тракийско или гръцко се определя името Hermes, но втората му съставка – Porpilius – говори за италийски произход (AI, № 2). Според някои автори като тракийско може да се тълкува името Surianus (AI, № 5) – като производно от Sura, което според Вл. Георгиев (1977, 94, 165) е тракийско. Социалната принадлежност е обозначена само в два надписа – един от града, августал и един от територията – декурион (от неизвестна колония, но твърде вероятно Рациария).

Трудности възникват и при определянето на началните хронологически граници на култа – повечето от надписите се датират най-общо към II в. Интересен е надписът на Aur(elius) Surianus (AI, № 5), който възстановил светилището (или ня-

каква част от него) на този бог. Той позволява построяването на това светилище да се отнесе най-рано към края на втората четвърт на II в., т. к. обикновено се приема, че за да бъде възстановено едно светилище поради старост се налага да са изминали до около 50 години от неговото построяване (или последен ремонт). Така може да се твърди, че култът на Юпитер е навлязъл в Рациария по същото време като този на Херакъл (за него вж. по-долу).

Наличните данни не позволяват да се определят точно светилищата на бога. Нито едно от тях не е засвидетелствано чрез археологически разкопки. Ив. Велков (1925) предполага, че такава е имало край с. Мокреш, Ломско, а Д. Джорджети (*Giorgetti 1980*, 25; *Giorgetti 1983*, 29) – при с. Макреш, Кулско, където е открит надпис със същото съдържание като № Б1, № 1. Въпреки липсата на по-сериозни доказателства трябва да се приеме съществуването на храм на Юпитер Оптимус Максимус в самия град, т. к. такъв е задължителен за римските колонии – както е известно всяка колония представлява модел на самия Рим, но в по-малък размер (*Тачева 1997*, 159). Такъв е открит и в най-близкия град с такъв ранг – Улпия Ескус, където са разкрити три отделни храма на Капитолийската тройца. (*Иванов & Ковачева 2002*, 36).

Култът на Херкулес/Херакъл в Рациария е единственият, който е бил обект на самостоятелно проучване – В. Найденова в една своя публикация (*Najdenova 1987*) подробно разглежда всичките 12 паметника за неговия култ в разглеждания ареал, а друга е посветена специално на бронзовите статуйки (*Найденова 1987*).

От надписите особено внимание заслужава посвещението на L. Tettius Fonteianus, който е единственият открит в самия град. В градската територия (при дн. Белоградчик) са открити два надписа, като единият от тях – на Aur(elius) (H)erodes и Iul. Supte. R. (Б1, № 7) според Б. Дякович е служил за пиедестал, върху който е била поставена статуя на непобедимия Херакъл (*Дякович 1904*, 34).

За определянето на хронологията на този култ съществуват няколко опорни точки: надписът от Рациария (AI, № 8) се датира към втората четвърт на II в., т. е. попада във времето на Хадриан (117-138 г.), когато разглежданият култ получил особена популярност (*Найденова 1987, 30*), а надписите от хинтерланда са от времето на Северите, към което В. Найденова (1987, 30) датира всички бронзови статуйки, открити в разглеждания ареал. Мраморната статуя на Херакъл (AI, № 9) се отнася към времето на Антонините, или към средата на II в. (*Атанасова 1964, 28*). В това отношение, откритите паметници позволяват да се твърди, че култът към Херакъл е познат в Рациария от първата половина на II в., от когато са и най-ранните паметници от Горна Мизия, но най-голямо разпространение получава през времето на Северите.

Засега няма достатъчно епиграфски данни, които да позволят точно определяне на етническия и социален произход на посветителите. За L. Tettius Fonteianus се твърди, че произхожда от стара италийска фамилия. Aur(elius) Herodes се определя като императорски освободен роб (*Тачева 1964, 200, б. 33*) и вероятно има източен произход.

Не е лесно да се определят и светилищата на бога. Освен двата надписа на Херакъл на същото място при Белоградчик са открити и посвещения на други богове: Юпитер (Долихен или Депулсор) и Диана. Според Дякович (1900, 174 сл.; 1904, 32 сл.), който е посетил това място през 1900 г., тук е имало римско градище. Поради липсата на надгробни паметници може да се допусне, че тук става дума за религиозен комплекс, в който са почитани повече от едно божества. Въз основа на наличните данни може да се предположи, че той е възникнал при ранните Севери.

Останалите паметници на гръко-римски божества, поради малкия си брой, не предоставят големи възможности за интерпретация. Единствено Церера е представена с два надписа (AI, № 4; BI, № 15). Плутон и Прозерпина (с епитет Regina) (AI, № 12) и Диана, също с епитет Царица (BI, № 16),

са представени само с по едно епиграфско свидетелство. Мраморният архитрав (AI, № 13), както и другите анепиграфски паметници (AI, № 24-30), позволяват да се допусне съществуването на храм на Дионис в Рациария, в което д-р П. Кърджиев (1927, 110, 131) не се съмнява. Надписът (AI, № 13) дава основание на Герасимова-Томова и Атанасова (1978, 23 сл.) да твърдят, че той е построен при Септимий Север (193-211 г.) или Каракала (211-217 г.).

II. Източни култове

От източните култове в Рациария най-голямо присъствие има Долихен, представен във всички надписи в синкретизъм с Iuppiter Optimus Maximus. От откритите в града два надписа единият (AII, № 1) може да се определи като несигурен, т. к. под посветителната формула I. O. M. D. е възможно да се крие и Depulsor, чийто култ е познат в Naissus и Novae. Същото важи донякъде за надписа от Белоградчишко (BII, № 5). Като сигурни обаче могат да се посочат надписите от с. Ясен, Видинско (BII, № 1-2), където са открити и други паметници на Долихен (BII, № 3-4).

По наличните данни е трудно да се определи хронологически навлизането на Долихеновия култ. Най-ранната възможна дата засега е втората половина на II в., от когато е несигурният надпис от Рациария, а по-вероятната – времето на Северите, свързващо се с най-голямото разпространение на култа, от което произлизат останалите надписи.

Засега чрез археологически проучвания не е засвидетелстван храм на Долихен в разглеждания ареал. По епиграфските данни такъв може да бъде предположен на две места – при с. Ясен и при Белоградчик. За първото основание дават посочените надписи и археологическите материали (BII, № 1-4), както и присъствието на жрец – Aug(elius) Bassus. Неговото име показва романизация при Северите, а според някои когноменът Bassus може да е с тракийски произход (*Бешевлиев 1965, 35*). Такъв не може да се приеме, т. к. проти-

воречи на сведенията за жреците на този бог, според които те трябвало да бъдат сирийци, защото само те били запознати с тайните. Белоградчишкият надпис също е направен по инициативата на жрец – Реста. Неговото име се тълкува като малоазийско (*Геров 1953*, 371 към № 243). Според Д. Джорджети (*Giorgetti 1980*, 25; *Giorgetti 1983*, 29) при с. Макреш, близо до гр. Кула, е имало светилище на Юпитер Оптимус Максимус и Долихен.

Култът към Митра, който придобил широко разпространение в цялата Римска империя, е представен само с един надпис (АII, № 3), няколко оброчни плочки и археологически фрагменти (АII, № 4-5; БII, № 6-8). Надписът на Митра – като непобедимия бог на Слънцето (*Sol Invictus Mithra*) – е направен по инициативата на М. *Cocceius Valens* и е посветен за здравето на почитателя и неговото семейство, което се среща рядко в паметниците на бога (*Тачева 1982*, 440 сл.). Той позволява да се твърди, че този култ е навлязъл тук още с основаването на колонията (*Илиев 2005*). По същото време, т. е. началото на II в., е започнало разпространението на митраизма и в останалите градски центрове в дн. България (*Тачева 1982*, 446-447). Като близък с култа на Митра се определя и този на Дунавските конници (за тях вж. по-долу).

При интерпретацията на един мраморен фрагмент с надпис Велков и Атанасова (1967, 153, № 9) предполагат, че е възможно да става въпрос за надпис върху храм на Кибела, или за храм на повече от едно божество. За първото предположение липсват други доказателства, но за разпространението на култа на Кибела биха могли да свидетелстват някои от откритите в Рациария статуи на лъвове – особено една предна половина на лъвче, за която се твърди, че би могла да е част от някакъв каменен трон (*Кърджиев 1927*, 125). Такива се срещат често в иконографията на богинята. Запазена е и глава от статуя на Кибела (АII, № 7). Ранното и датиране може да се свърже с първите сведения за преселници от изток – най-ранният надпис е от края на I или началото на II в. (вж.

Илиев 2005). Освен това значителна част от населението на града през II в., според достигналите до нас надписи, е с предполагаем източен произход (Велков 1965, 6; Velkov 1980, 64; Геров 1953, 77).

III. Рядко срещани божества

От тази група изключително важен е надписът на староримското божество Pales – почитано като покровител на стадата и пасбищата – посветен от декуриона на Рациария С. Iulius Valens (AIII, № 1). Това е първото епиграфско свидетелство за него. Според издателя му – Г. Ил. Кацаров – е възможно направилите надписа да не са знаели от какъв род е това божество.

Другото рядко срещано божество е Porobonus (AIII, № 2). За него се предполага, че може да е с келтски произход, но не е известно какви са били функциите му. Забелязано е само, че в повечето случаи посветителите са освободени роби или войници с ниско положение в йерархията. Издателите на надписа отбелязват също, че името на посветителката се среща сравнително рядко и то в западните провинции на Империята.

IV. Местни култове

От паметниците в тази група особено интересна е споменатата по-горе оброчна плочка на Caise. Според Д. Дечев (1952, 22 сл.) върху нея е изобразен Ζεύς Κεραυνίος – представен в телена от два коня колесница, като в лявата си ръка държи юздите им, а в дясната, която е вдигната нагоре – мълниятата. До него права е застанала Хера, която се опира с лявата си ръка на дълъг скиптър, а в дясната държи патера. Змията, която се увива около подобен на пън олтар, според същия автор подчертава аргарния характер на двете божества. Въз основа на тези иконографски особености според него може да се предположи, че тук са изобразени еквивалентните им тракийски божества (Дечев 1952, 25).

Интерес представляват и двата саркофага (AIV, № 4-5) с изображения на тракийския конник. В единия от тях той е

представен, за разлика от останалите стереотипни образи от това време, които се откриват в надгробни паметници по днешните български земи, с дълга брада (AIV, № 5).

Като локален може да се определи и култът на Дунавските конници, чийто паметници се откриват най-вече в долнодунавските провинции (вж. *Тачева 2000*, 238). В Рациария той е представен с две изображения върху мраморни плочки (AIV, №2-3), които според представената накратко у *Mladenova* (1984, 61 sq.) класификация на Д. Тудор, се отнасят към клас Б, подразделение б). Този тип се датира към III – началото на IV в., но изображението на лъв в една от плочките (AIV, № 2) позволява тя да се отнесе най-рано към началото на III в. (вж. *Mladenova 1984*, 66). Изказани са различни предположения за произхода на този култ – според някои той е дакийски, а според други е възникнал на юг от р. Дунав (вж. *Тачева 2000*, 249). Твърди се, че влияние върху него са оказали култът на Тракийския конник, Митра и Диоскурите (*Mladenova 1984*, 73). Според М. Оперман пък иконографията на Дунавските конници показва самостоятелен култ (*Тачева 2000*, 239).

Както се вижда от направения преглед, наличните свидетелства на епохата позволяват да се добие една добра представа за почитаните богове, но все още липсват надписи, които да потвърдят организацията на религиозния живот, която засега е известна по аналогия на останалите градове с такъв ранг, какъвто например е *Colonia Ulpia Oescus* (вж. *Иванов & Иванов 1998*, 49). От надписите е известен само един *pontifex coloniae* – *L. Tettius Rufus* – пълноправен член на *ordo decurionum* и управител на имотите на светилищата (*Кацаров 1910*, 860). Освен това е брат на споменатия по-горе *L. Tettius Fonteianus*.

Известната информация позволява също да се твърди, че в Рациария се почитат най-вече широко разпространените в Римската империя култове, но се срещат и особено редки божества, които също не са традиционни за по-старото (пред-

римско) местно население. Тракийски божества се срещат рядко дори в градската територия.

Литература:

- Атанасова 1964:** Й. Атанасова. Два новооткрити скулптурни паметника от с. Арчар, Видинско, в: Археология, 1964, кн. 1, 24-29.
- Атанасова 1972:** Й. Атанасова. Нов паметник на надгробната пластика от Рациария, в: ИАИ, XXXII, 1972, 141-151.
- Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985:** Й. Атанасова-Георгиева, Д. Митова-Джонова. Антична пластика от Видинския музей. С., 1985.
- Бешевлиев 1965:** В. Бешевлиев. Проучвания върху личните имена у траките. С., 1965.
- Велков 1965:** В. Велков. Приноси към историята на римските градове в България: I. Рациария, в: ТВПИ "Братя Кирил и Методий", II, 1965, 3-23.
- Велков, Атанасова 1967:** В. Велков, Й. Атанасова. Латински надписи от Рациария, в: ИАИ, XXX, 1967, 143-156.
- Велков 1922:** Ив. Велков. Новооткрити старини, в: ИБАИ, I, (1921/22) 1922, 244 сл.
- Велков 1925:** Ив. Велков. Светилище на Iuppiter Optimus Maximus до с. Мокреш, Ломско, в: ИБАИ, II, (1923/24) 1925, 210-212.
- Велков 1926:** Ив. Велков. Антични паметници из България, в: ГНМ, IV, (1922/25) 1926, 127-159.
- Велков 1932:** Ив. Велков. Новооткрити старини, в: ИБАИ, VI, (= Сб. Б. Филов), (1930/31) 1932, 302-313.
- Георгиев 1977:** Вл. Георгиев. Траките и техният език. С., 1977.
- Герасимова-Томова, Атанасова 1978:** В. Герасимова-Томова, Й. Атанасова. Нови латински надписи от Рациария, в: ИБИД, XXXII, 1978, 21-31.
- Геров 1953:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, част II: От Хадриан до Константин Велики, в: ГСУ ФФ, XLVII, 1952/1953, 17-122.
- Дечев 1952:** Д. Дечев. Една семейна триада в религията на траките, в: ИАИ, XVIII, 1952, 7-60.

- Динчев 2002:** В. Динчев. Рациария, в: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. I. С., 2002, 13-28.
- Добруски 1890:** В. Добруски. Археологически издирвания в Западна България, в: СБНУ, II, 1890, 1-45.
- Добруски 1907:** В. Добруски. Тракийски конници и други божества-ездачи, в: АИИМ, кн. I. С., 1907, 99-150.
- Дякович 1900:** Б. Дякович. Бележки по археологията на крайдунавска България, в: СБНУ, XVI/XVII, 1900, 147-178.
- Дякович 1904:** Б. Дякович. Археологически излет в крайдунавска България, в: СБНУ, XX, 1904, 1-56.
- Иванов & Ковачева 2002:** Р. Иванов, Т. Ковачева. Улпия Ескус, в: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. I. С., 2002, 31-57.
- Иванов & Иванов 1998:** Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град. Т. I. С., 1998.
- Иванов 1950:** Т. Иванов. Отделни находки от разни места, в: ИАИ, XVII, 1950, 327-328.
- Илиев 2005:** Й. Илиев. Възникване и развитие на Colonia Ulpia Ratiaria, в: Студентска научна сесия – 2004. Сборник доклади. Смолян, 2005 (под печат).
- Кацаров 1910:** Г. Ил. Кацаров. Римски находки при с. Арчар, в: ПСп на БКД, LXXI, 1910, 853-862.
- Кацаров 1913:** Г. Ил. Кацаров. Антични паметници из България, в: ИБАД, III, (1912/13) 1913, 180-184.
- Кърджиев 1927:** П. Кърджиев. Из миналото на град Лом. Бележки и материали, в: Юбилеен сборник на ломското читалище “Постоянство”, Лом 1927, 110-165.
- Мънзова 1963:** Л. Мънзова. Ключалки на касетки от римската епоха в Археологическия музей – София, в: Археология, 1963, кн. 1, 17-25.
- Найденова 1987:** В. Найденова. Бронзови статуйки на Херакъл от Рациария и нейната територия, в: Нумизматика, 1987, № 4, 26-31.
- Найденова 1988:** В. Найденова. Римска реплика на Хермес Дионисофор от Рациария, в: Нумизматика, 1988, № 1, 24-27.
- Тачева 1964:** М. Тачева. За появата на колоната в Долна Мизия и Тракия, в: ТВПИ “Братя Кирил и Методий”, 1 (1963/64) 1964, 193-213.
- Тачева 1982:** М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. – IV в. от н. е.). С., 1982.

- Тачева 1997:** М. Тачева. История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха. С., 1997².
- Тачева 2000:** М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. С., 2000.
- Тачева 2004:** М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия, книга 2. С., 2004.
- Тодоров 1961:** Ст. Тодоров. Видинският Херкулес, в: Изкуство, XI, 1961, кн. 8, 41-42.
- Филов 1910:** Б. Филов. Избрани паметници на античното изкуство в България: II. Саркофаг от Арчар, в: ИБАД, I, 1910, 8-16.
- Филов 1911:** Б. Филов. Новооткрити старини, в: ИБАД, II, 1911, 268-287.
- Филов 1913:** Б. Филов. Антични паметници в Народния музей, в: ИБАД, III, (1912/1913) 1913, 1-52.
- Филов 1914:** Б. Филов. Новооткрити старини, в: ИБАД, IV, 1914, 278-293.
- Danoff 1938:** Chr. Danoff. Lateinische Inschriften aus Nordwestbulgarien, in: AB, XXXI, 1938, 100-119.
- Giorgetti 1980:** D. Giorgetti. Colonia Ulpia Traiana Ratiaria: Analecta geographica et historica, in: Ratiariensia, vol. I. Bologna, 1980, 13-34.
- Giorgetti 1983:** D. Giorgetti. Ratiaria and its territory, in: Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria (ed. A. Poulter), Part 2. University of Nottingham, 1983, 19-39.
- Kalinka 1906:** E. Kalinka. Antike Denkmaler aus Bulgarien. Wien, 1906.
- Kazarow 1913:** G. Kazarow. Die erste Palesinschrift, in: Mitteil. des deutschen archaeol. Inst., Rom. Abt., XXVIII, 1913, 195-197.
- Kazarow 1932:** G. Kazarow. Denkmaler des Dolichenus-Kultes, in: OJh., XXVII, 1932, 168-172.
- Mladenova 1984:** J. Mladenova. Further observations on the monuments of the Danubian riders, in: Ratiariensia, vol. II. Bologna, 1984, 61-76.
- Najdenova 1987:** V. Najdenova. Il culto di Ercole a Ratiaria, citta'e territorio, in: Ratiariensia, vol. III/IV. Bologna, 1987, 15-24.
- Sasel 1984:** J. Sasel. Circitor (Zu AEp, 1938, 91, Ratiaria), in: Ratiariensia, vol. II. Bologna, 1984, 77-80.
- Velkov 1980:** V. Velkov. Ratiaria (eine romische Stadt in Bulgarien), in: Roman cities in Bulgaria. Collected studies. Amsterdam, 1980, 61-83.